

**САРЧАШМАШИНОСИИ
“ТАФСИРИ ХУСАЙНӢ”-И
ХУСАЙН ВОИЗИ КОШИФӢ**

**ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ
“КОММЕНТАРИЕВ К КОРАНУ”
ХУСАЙНА ВОИЗИ
КОШИФИ**

**SOURCE STUDY OF
“COMMENTARY ON THE
QUR'AN” BY HUSAYN
VOIZI KOSHIFI**

Мисбоҳиддини Нарзиқул, д.и.ф., профессори кафедраи таърихи адабиёти тоҷики факултети филологияи ДМТ (Душанбе, Тоҷикистон)

Мисбоҳиддини Нарзиқул, д-р филол. наук, профессор кафедры истории таджикской литературы филологического факультета ТНУ (Душанбе, Таджикистан)

Misbohiddini Narzikul, Ph.D. professor of the department of History of Tajik Literature, faculty of Philology, TSU (Dushanbe, Tajikistan)
e-mail: hasti70@mail.ru

Тафсирнигорӣ ба Қуръони карим дар таърихи фарҳанг ва тамаддуни тоҷикон собиқаи хеле куҳан дошта, дар дарозии таърих ҳамчун равиши махсуси таърифатӣ эътироф шуда ва дар ин замина китобҳои зиёде ба вуҷуд омадаанд, ки “Тафсири Хусайнӣ”-и Хусайн Воизи Кошифӣ (тав. тақрибан 1420-ваф. 1505) аз ҷумлаи онҳост. Унвони аслии ин тафсир “Мавоҳиби Алийя” буда, беиштар бо номи “Тафсири Хусайнӣ” машҳур аст ва бо ҳамин ном дар панҷсад соли охир борҳо дастнавис ва баъд аз роиҷ шудани санъати чопи китоб чопи сангӣ шудааст. Хусайн Воизи Кошифӣ дар навиштани “Тафсири Хусайнӣ” аз сарчашмаҳои зиёде истифода кардааст, ки дар ин мақола ба баррасии онҳо пардохта шудааст. Сарчашмаҳо ба нӯҳ гурӯҳи зерин ҷудо карда, ҳар кадом бо зикри мушаххасоту унвони онҳо номбар шудааст: Қуръон, аҳодис ва китобҳои осмонии дигар, қавл ва дидгоҳҳои ҷаҳорёрон, рағзӣ ҷаҳор имоми аҳли суннат ва ҷамоат, қавлҳо ва дидгоҳҳои имомон, шайхон ва дигар шахсиятҳои бузург, назари аҳли тасаввуфу ирфон, китобҳои тафсир, манобеи тасаввуфу ирфон, китобҳои адабии таълимӣ ва ахлоқӣ, манобеъ оид ба таълимоти қуръонӣ, донишҳои гуногун ва дигар мавзӯҳо. Гузашта аз манобеи мазкур, муҳимтарин сарчашма китоби “Ҷавоҳир-ут-тафсир”-и ҳудӣ муаллиф аст, ки ба сураҳои муфасссал таълиф шудааст. Дар маҷмӯъ, Хусайн Воизи Кошифӣ дар таълифи “Тафсири Хусайнӣ” ба беш аз 109 китоб ва 53 қавлу дидгоҳи соҳибназарон иноят доштааст. Ба ин рақам теъдоди умумии соҳибони ашъори истишҳодӣ ва ривоёту ахборро ҳам, ки хеле зиёд ҳастанд, мебоҷад зам кард. Пираҳонӣ шеърӣ дар матни асар аксар бидуни зикри исми гӯянда, бо калимаҳои мушаххаскунандаи “назм”, “байт”, “мисраъ”, “қитъа” ва ғоҳе таъкиди “дар ин боб гуфтаанд” оварда шудаанд. Гӯяндагони ашъори истишҳодӣ, ки бо ном ва ё тахаллусишон зикр шудаанд, Фаҳриддин Али Сафӣ, Ҳаким Саной, Саъдӣ, Шайх Фаридуддини Аттор, Рашидаддини Ватвот, Ҳаким Фирдавӣ, Шоҳ Қосими Анвор, Ибни Ямин мебошанд. Аз Саной, қабл аз нақли абёти ӯ, баъзан ба унвони Ҳакими Илоҳӣ ёд мешавад. Пеш аз нақли рубоӣҳои Хоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ аз гӯянда бо лақаби ифтихории ҳазрати Шайхулисом ва қабл аз ашъори Ҷалолуддини Балхӣ ба унвони ҳазрати Пири Румӣ ёд мешавад. Ашъори ҳудӣ муфасссир ғоҳе бо зикри ибораи “қавли қоил” мушаххас шудааст.

Калидвожаҳо: тафсирнигорӣ, Хусайн Воизи Кошифӣ, “Тафсири Хусайнӣ”, сарчашмаишноӣ, ашъори истишҳодӣ, ривоёт, ахбор

Комментирование святого Корана имеет давний прецедент в истории культуры и цивилизации таджиков и на протяженности истории признано особым направлением познания. На этой основе написано множество книг, к числу которых относится и “Тафсири Хусайни” (“Комментарии к Корану”) Хусайна Воиза Кошифи (родился

примерно в 1420, умер в 1505 году). Подлинным названием этих комментариев является “Мавохиб Алийя”, но они более известны как “Тафсир Хусайни”. Под этим названием книга была не раз переписана, а после появления книгопечатания многократно издана литографически. При написании “Тафсира Хусайни” Хусайн Воиз Кошифи использовал большое количество источников, рассмотрению которых посвящена предлагаемая статья. Источники поделены на девять групп, и каждая группа названа с упоминанием её особенностей и названий: Коран, хадисы и другие небесные (святые) книги, мнения и высказывания четырех праведных халифов, мнения четырех имамов суннитского толка, мнения и представления предводителей (имамов), шейхов и других известных личностей, взгляды суфиев и мистиков, книги по комментированию, источники суфизма и мистики, литературные учебные и дидактические книги, источники по кораническому учению, другие материалы и темы. В дополнение к упомянутым источникам, наиболее важным источником является книга “Джавохир-ут-тафсир” самого автора, в которой содержится более подробное изложение предмета. В целом Хусайн Воиз Кошифи при написании “Тафсири Хусайни” использовал более 109 книг и 53 высказывания, а также точки зрения сведущих личностей. К этим источникам следовало бы прибавить общее число авторов подтверждающих стихов и преданий, которое составляет внушительное количество. Стихотворные отрывки в тексте произведения в большинстве случаев приведены без упоминания имени автора с конкретизирующими словами: “стих” (“назм”), “двустиишие” (“байт”), “строка” (“мисраъ”), “отрывок” (“қитъа”), или они приведены с присловием “сказано по этому поводу”. Авторами подтверждающих стихов, которые упомянуты по имени или под псевдонимом, являются Фахриддин Али Сафи, Хаким Санои, Саади Ширази, шейх Фаридуддин Аттор, Рашидаддин Ватвот, Хаким Фирдоуси, Шох Косим Анвар и ибн Ямин. Иногда упоминается Санаи до или после приведения его бейтов со словами “Хаким Илохи”. Перед цитированием рубаи Ходжи Абдуллоха Ансори автор употребляет почетный эпитет “господин Шайхулисом”, а перед цитированием стихов Джалолиддина Балхи применяет выражение “господин румийский старец”. Стихи самого комментатора иногда конкретизированы выражением “слово сказавшего”.

Ключевые слова: комментирование Корана, Хусайн Воиз Кошифи, “Тафсири Хусайни”, источниковедение, подтверждающие стихи, предания, сведения

Commenting on the Holy Qur'an has a long precedent in the history of Tajik culture and civilization and has been recognized throughout history as a special direction of knowledge. Many books have been written on this basis, including “Tafsiri Husaini” (“Commentary of Husaini”) by Husayn Voiz Koshifi (born around 1420, died in 1505). The true name of this commentary is “Mawohib Aliya”, but it is better known as “Tafsir Husaini”. Under this name it was rewritten several times, and after the appearance of printing it was published many times in lithography. Husain Voiz Koshifi, when writing “Tafsir Husaini,” used a large number of sources, which are discussed in this article. The author of the article divided the sources into the following nine groups and listed each group with a mention of features and names: the Koran, sayings (hadith) and other heavenly (holy) books, the opinion and words of the four righteous caliphs, the opinion of the four Sunni imams, the opinions and views of the leaders (imams), sheikhs and other famous personalities, the views of Sufis and mystics, books on commentary, sources of Sufism and mysticism, literary educational and moral books, sources on Koranic teachings, other materials and topics. In addition to the mentioned sources, the most important source is the book “Jawohir-ut-tafsir” by the author himself, which is written in detail. In general, Husayn Voiz Koshifi used more than 109 books and 53 opinions and ideas of the pious

when writing “Tafsiri Husayni”. From this number we get a total of 162 figures, to which we should add the total number of authors of confirming poems and legends, which is an impressive number. Poetic passages in the text of the work are in most cases given without mentioning the name of the author with the specifying words “verse” (“nazm”), “couple” (“bayt”), “line” (“misra”), “passage” (“qit’a”), or given with the phrase “said on this matter.” The authors of the supporting verses, which are mentioned by name or pseudonym, are Fakhriddin Ali Safi, Hakim Sanoi, Saadi, Sheikh Fariduddin Attor, Rashiduddin Watvot, Hakim Ferdowsi, Shokh Qosim Anwor and Ibni Yamin. Sometimes he mentions Sanai before or after bringing his beits in the words of Hakim Ilohi. Before quoting the rubaiyat of Khoja Abdullokh Ansori, the author uses the honorific epithet Mr. Shaikhurrais, and before quoting the verses of Jaloliddin Balkhi, he uses the expression Mr. Piri Rumi. The commentator’s own poems are sometimes specified by the expression “the word of the one who spoke”.

Key-words: commentary on the Qur'an, Husayn Voiz Koshifi, “Tafsiri Husayni”, source studies, confirming the verse, legends, information

Муқаддима. Тафсирнигорӣ ба Қуръони карим дар таърихи фарҳанг ва тамаддуни тоҷикон собиқаи хеле куҳан дошта, дар дарозии таърих ҳамчун равиши махсуси маърифатӣ эътироф шуда ва дар ин замина китобҳои зиёде ба вуҷуд омадаанд. Муаллифони ҳар як китоби тафсир дар натиҷаи ангезае, илҳоме ғайбӣ, ташвиқи афрод ва ё сабабҳои гуногуни дигар ба қори тафсир пардохтаанд, ки дар ин миён Ҳусайн Воизи Кошифӣ (тав. тақрибан 1420-ваф. 1505) ҳам истисно нест. Вай дар ин хусус чунин овардааст, ки ба тавзеҳи зиёдатӣ ниёз надорад: “...инони тавачҷуҳ ба таълифи китоби “Қавоҳир-ут-тафсир ли туҳфати-л-Амир”, ки муҳтавӣ бар чаҳор муҷаллад аст, инъитоф пазируфт ва итмоми муҷаллади аввал ба тартибе комили тарсеъе шомил даст дод ва ба назари олии Амوراتпаноҳӣ расида, иззи қабул ёфт. Аммо ба воситаи вуфури алоиқу ҳучуми авоиқ таҳрири бавокии муҷалладот дар ҳайъизи таъвику уқдаи таъхир меафтод, то дар ғураи муҳаррам-ул-муқаррами санай сабъа ва тисъин ва самона миъаи ҳичрият имои мулҳими ғайбӣ аз олами лорайбӣ ба хоҳири фотири бандаи чофӣ Ҳусайн Воизи Кошифӣ расид, ки иҷолатулвақтро тарҷумаи мубарро аз тақаллуфи суҳанорой ва муарро аз изҳори фазилатнамоӣ рақамзадаи килки баён гардад, то ҳазрати мушорун илайҳ ба мутолиаи он авроқ эҳтимоми тамом намоянд ва маонии калимоти қуръониро ба назари истехзор малҳуз фармоянд ва хоҳири отирро пеш аз расидани он самароти риёзи қуръонӣ бар ин навбоваи ҳадоиқи маонӣ, ки нисбат ба исми сомии он ҳазрат ба “Мавоҳиби Алийя” иттисом ёфта, маҳзуз гардонанд” [Кошифӣ 726, вар. 1].

Дар ҳақиқат, дар таълифи ин тафсир дар қиёс ба “Қавоҳир-ут-тафсир ли туҳфати-л-Амир” тариқи эҷоз пайгирӣ шудааст. Соҳиби “Мавоҳиби Алийя” ба равиши баёни муҳтасар дар зикри матолиб, махсусан, дар мавридҳое ки каломии тафсирию тавзеҳии муфассир ба услуби муҳаққиқон гиреҳ меҳурад, ҳамеша тавачҷуҳ дошта ва баъзан дар ҳилоли тавзеҳоти худ ба ин ҷиҳат ишораи возеҳ ҳам мекунад. Чунонки дар ояти 108 сураи Ҳуд чунин таъкид ҷой дорад: “Ва агар ақволи ҳама оварда шавад, шартӣ эҷоз, ки дар аввал муқарар шуда, бокӣ намоноад” [Кошифӣ 726, вар. 2486].

“Мавоҳиби Алийя”-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ бештар бо номи “Тафсири Ҳусайнӣ” машҳур буда, бо ҳамин ном дар панҷсад соли охир борҳо дастнавис ва баъд аз роиҷ шудани санъати чопи китоб чопи сангӣ шудааст. Яке аз чопҳои машҳури сангии ин асар чопи Лоҳур ва Карочӣ аст, ки бо номи “Қуръони карим, мутарҷим маъа Тафсири Ҳусайнӣ” сурат пазируфтаву дастрас аст [Қуръон, бидуни таърихи таъб]. Нусхаи дигари ба мо маълум дастнависи мунҳасир ба фарде мебошад, ки таҳти шумораи 726 дар ҳазинаи

нусахи хаттии китобхонаи Ганчинаи профессор Шарифчон Ҳусейнзодаи факултети филологияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон маҳфуз аст [Кошифӣ 726]².

“Қавохир-ут-тафсир ли тухфати-л-Амир” ду маротиба дар Техрон чоп шудааст: а) бори аввал бо тасҳеҳу муқаддима ва ҳошиянигории Саййид Муҳаммадризо Ҷалоли Нойинӣ дар ҷаҳор чилд ба соли 1317 ҳ. / 1938 м. [Кошифӣ 1317] ва б) дафъаи дуюм бо тасҳеҳи Ҷавод Аббосӣ дар соли 1379 ҳ. / 2000 м. [Кошифӣ 1379]. Ин асар ба хатти кириллии тоҷикӣ чоп нашудааст.

Қустор. Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар навиштани китоби “Тафсири Ҳусайнӣ” аз китобҳои манбаъ, маъхаз ва марҷаҳои зиёде истифода кардааст, ки қулли онҳоро таҳти унвони уммии сарчашмаҳои таълифи асар ёд мекунем. Сарчашмашиносии “Тафсири Ҳусайнӣ” шаҳодат медиҳад, ки Ҳусайн Воиз дар навиштани тафсири худ аз манобеъ ва маохизи зиёде суд ҷустааст. Ба гунае ки метавон тафсири ӯро барчидашуда аз тафсирҳои муътабари пеш аз ӯ таълиф шуда ва сарчашмаҳои асосию ёвари дигар, ки дар замони муаллиф роиҷ будаанд ва назару андешаи соҳибназарону раъйи актоби давр донист. Мувофиқи дастабандие, ки бо кӯшиши мо сурат гирифтаву дар зер меояд, дар миёни нух гурӯҳи ҷудошуда – ба иловаи “Қавохир-ут-тафсир”, ки худ ба танҳои сарчашмаи муътабарест – соҳиби “Мавоҳиби Алийя” ба беш аз 109 китоб ва 53 қавлу дидгоҳи соҳибназарон иноят доштааст. Аз ин шумор, дар маҷмӯъ, 162 рақам ба даст меояд, ки ба он теъдоди умумии соҳибони ашъори истишҳодӣ ва ривоёту ахборро ҳам, ки хеле зиёд ҳастанд, мебояд зам кард. То ҷое, ки мо огоҳӣ дорем, дар миёни муфасссирон Шайхулислом Ҳоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ дар тафсири худ аз 170 тафсири дигар суд ҷуста буд. Дар ин бора аллома Суютӣ чунин хабар медиҳад: “Шайхулислом (мурод Ҳоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ – М.Н.) умреро ба тафсири каломи Илоҳӣ гузаронида ва гуфтӣ, ки ин тафсири ман мулқат аз яксаду ҳафтод тафсири дигар аст” [Суютӣ 1396, с.58].

Муаллифи “Тафсири Ҳусайнӣ” дар миёни мабоҳиси ба миён гузоштааш ва ё зимни тафсиру тавзеҳи матолиби мушаххаси тафсиршаванда ба таври равшан ба сарчашмаҳои кори худ ишора мекунад ва аз онҳо гоҳе ба сурати мухтасару гоҳе бо зикри шакли пурраи номи асар ёд мекунад. Он ҳамаро мувофиқи зикр ва дарёфташон дар каломи тавзеҳию ташреҳии муфасссир чунин дастабандӣ кардан мумкин аст:

а) Қуръон, аҳодис ва китобҳои осмонии дигар. Муфасссир аз ду сарчашмаи файёзи Қуръон ва ҳадис ба таври мустақиму ғайри мустақим хеле зиёд истинод меҷӯяд. Аз баъзе китобҳо, аз ҷумла “Қомӣ-ул-усул фӣ аҳодиси-р-русул”-и Ибни Асир (дар матн: “Қомӣ-ул-усул”), “Саҳеҳайн”-и Бухорию Муслим, “Саҳеҳ”-и Ҳоким Абуабдуллоҳ нақли қавли мустақим сурат гирифта ва аз бархе дигар, ба мисли “ал-Мусаннаф фӣ-л-аҳодис ва-л-осор”-и Абубакр Абдуллоҳ ибни Муҳаммад ибни Иброҳим ибни Усмон Исии Кӯфӣ мулаққаб ба Ибни Абишайба (159-235 ҳ.қ.), “Саҳеҳ”-и Тирмизӣ сухани таъйидкунандаи андешаи муфасссир нақл шудааст. Китоби Ибни Абишайба дар матни “Тафсири Ҳусайнӣ” ихтисоран “Мусаннаф” зикр шудааст (вар. 1156/2).

Аз китобҳои осмонии дигар, зимни тафсири ояти 42 сураи аз-Зумар аз китоби Таврот ин иқтибос нақл шудааст: “Ва дар Таврот мазкур аст, ки: Эй фарзандони Одам, чунончи дар ҳоб меравӣ, бимирӣ ва чунончи бедор мешавӣ, барангехта шавӣ” (вар. 185а/2). Аз китоби Забур, зимни тафсири ояти 71 сураи аз-Зухруф, ин қавл иқтибос шудааст: “Эй Довуд, Биҳишти ман аз барои мутиён асту кифояти ман ҷиҳати мутаваккилон ва зиёдати ман насиби шокирону унси ман баҳри толибон ва раҳмати ман аз он муҳсину муғфирати ман барои тоибон ва ман хоссаи муштоқонам” (вар. 217а/2).

² Минбаъд дар қавсайн танҳо ба шумораи varaқ ва гузоштани ҳарфҳои “а” ва “ба” ба рӯя, ё худ сафҳа ишорат мешавад. Ба ин шева: (вар. 282б).

б) Қавл ва дидгоҳҳои чаҳорёрон: Абубакру Умар, Усмону Ҳайдар (ҳазрати Алӣ). Назари ин чаҳор ёри босафо аз ду ҷиҳат дорои аҳаммият аст. Аввал, он ки аз қавли онҳо ба назару андеша ва тафсириҳои Пайғамбар (с) ишора ва таъкид мешавад. Сонӣ, бевосита аз каломи ҳар кадоми онҳо, аксар ба таври ҷудогона ва гоҳе ба сурати ҷомеъ, суҳанон нақл мешаванд. Барои ҳолати дуҷум як намуна чунин аст, ки зимни тафсири ояти 30 сураи Фуссилат меҳонем: “إِنَّ الَّذِينَ قَالُوا – Ба дурустӣ, онон ки гуфтанд رَبُّنَا اللَّهُ – Парвардгори мо Аллоҳ аст, ثُمَّ اسْتَقَامُوا – пас бар он истоданд; Сиддиқи акбар гуфт, ширк наёварданд; Форук фармуд, бар амру наҳй истоданду рӯбоҳбозӣ накарданд; Зуннурайн тафсир кард, ки амалҳои худро холису покиза сохтанд ва Муртазо Алӣ тавҷеҳ фармуд, ки фароиз адо намуданд...” (вар. 2006/2).

в) Раъйи соҳибони мазҳаб – чаҳор имоми аҳли суннат ва ҷамоат. Бештар аз гуфтаҳои Имоми Аъзам, Имом Молик, Имом Шофиъӣ (рах) нақли қавл сурат мегирад. Масалан, зимни тафсири ояти ҳаштуми сураи Раъд аз қавли имомони мазкур чунин ёд шудааст: “وَمَا تَزِدُّهُ – ва он чи зиёда созад, яъне Худой афзун гардонад дар ҷуссаи валад аз аъзои зоида; ва гуфтаанд, мурод аз зиёдаву кам адади валад аст, чи раҳм муштамил мебошад бар як фарзанд то чаҳор ва ниҳоятӣ авлод дар раҳм чаҳор аст, назди Имоми Аъзам (рах). Ва дар “Анвор” аз Имом Шофиъӣ (рах) нақл мекунад, ки дар Яман зане панҷ батн бизод, дар ҳар батне панҷ фарзанд: Ва-л-Лоҳу қодирун ғало мо яшо(ъ)у. Ё мурод муддати ҳамл аст ва ақалли он, ба иттифок, шаш моҳ аст ва аксар, наздики Имоми Аъзам (рах), ду сол ва назди Имом Шофиъӣ чаҳор сол ва пешӣ Имом Молик (рах) панҷ сол” (вар. 2676).

Ба қавли Имом Аҳмади Ҳанбал зимни тавзеҳи ояти 25 сураи ал-Ҳаҷ(ҷ) чунин ишора ҷой дорад: “...ва бар ин қавл мурод аз масҷид нафси ӯ бошад ва ин мазҳаби Имом Шофиъӣ аст (рах) ва ба қавли Имоми Аъзаму Имом Аҳмади Ҳанбал (рах) мурод аз масҷид ҳамаи ҳарам аст ва дар сукнои Маккаву нузул дар манозили он мусофиру муҷовир яксонанд” (вар. 37а/2).

г) Қавлҳо ва дидгоҳҳои имомон, шайхон ва дигар шахсиятҳо бузург, ба монади Имом Қушайрӣ, Имом Саълабӣ, Имом Абумансури Мотуридӣ, Имом Ҳасани Басрӣ, Имом Воҳидӣ, Имом Ҷафари Содиқ, Имом Муҳйи ас-Санат, Имом Ёламулҳудо, Имом Фаҳриддини Розӣ, Имом Роғиб, Имом Ёфиъӣ, Имом Фарро, Имом Таҳовӣ, Имом Абуллайс, Имом Муҳаммад Ҳакими Тирмизӣ, Имом Нақшош, Имом Аллома; Шайх Садриддини Қунайвӣ, Шайх Абулқосими Насрободӣ, Шайх Назрободӣ, Шайх Абусаъиди Хароз, Шайх Ҷамалиддини Соҷӣ, Шайх Абубакри Варроқ, Шайх Абуалии Даққоқ, Шайхулислом Ҳусайни Марвазӣ ва устоди ӯ Аҳмад ибни Алии Сарахсӣ, Шайх Абулҳасани Нурий; Ибни Масъуд, Ҷурҷонӣ, Мавлоно Яъқуби Чархӣ, Шақиқи Балхӣ, Воситӣ, Каъбалаҳбор, Ибни Райҳонӣ, Димётӣ, Қатода, Ҷунайд, Мовардӣ, Саҳли Тустарӣ ва дигарон.

Аз қавли Абдулҳолиқи Ғичдувонӣ (1103-1179), ки аз бузургтарин пирони тариқати нақшбандӣ ва аз ҷумлаи машоихи маъруфи қаламрави Мовароуннаҳр буда, силсилаи Хоҷагон ба ӯ мансуб аст, бо эҳтироми маҳсус ва алқоби ифтихории “хоҷаи бузургвор ва қутбулаҳёр” ёд мешавад. Чунин тарзи муносабату мурочиат иродати маҳсули муфасирро ба шахсият ва андешаи хоҷаи хоҷагон Абдулҳолиқи Ғичдувонӣ ба намоиш мегузорад. Зимнан, Баҳоуддини Нақшбанд аз рӯҳонияти Абдулҳолиқи Ғичдувонӣ таъсир пазируфта, ҷунонки тариқати Нақшбандия бар асоси таълимоти хоҷаи мазкур бунёд шудааст.

ғ) Назари аҳли тасаввуфу ирфон, ки онҳоро Ҳусайн Воиз аксар бо лафзи умумии “маҳаққиқон” ва гоҳе бо ибораи “аҳли ишорат” зикр мекунад, масалан: “муҳаққиқонро дар ин оят ишорат аст, ки...”; аз номҳо исми Ҳусайни Мансур (манзур Мансури Ҳаллоҷ), Шайх Абусаъиди Абулхайр, Ҳазрати Шайхулислом (мурод Хоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ), Шайх Фаридуддун Аттори Нишопурӣ, Ҳазрати вилоятрутбат (яъне, Абдурахмони Ҷомӣ) зикр шуда ва аз эҷодиёти онҳо нақли қавл сурат гирифтааст.

Фарқи назари “аҳли илм” ва “аҳли ишорат” дар тавзеҳи ояти 26 сураи ал-Ҳаҷ(ч) чунин ифода шудааст: “...хонаи Каъбаро аз икзори инҷос пок соз, то вайро тавоф кунанду дар ӯ намоз гузоранд. Ин қавл ба лисони аҳли илм аст, аммо ба забони аҳли ишорат мефармояд, ки дили худро, ки дорулмулки кибриёи ман аст, аз ҳамаи чиз пок кун ва ғайреро бад-ӯ роҳ мадеҳ, ки ӯ паймонаи шароби муҳаббати мост: Алқулубу адонӣ-л-Лоҳи фӣ-л-арзи фааҳаббу-л-адонӣ ила-л-Лоҳи асфоҳо (вар. 37а-37б/2).

д) Тафсирҳо, аз ҷумла, чунин китобҳо: “Ал-Кашф ва-л-баён ӯан тафсиру-л-Қуръон” машҳур ба “Тафсири Саълабӣ” аз Имом Саълабӣ, “ат-Тафсир ал-Мунир фӣ-л-бақидати ва-ш-шариъати ва-л-манҳаҷ”-и Ваҳбат ибни Мустафо аз-Зухайлӣ (дар матн “Тафсири мунир” омадааст), “Асрор-ут-танзил ва анвор-ут-таъвил”-и Имом Фаҳриддин Музоид ибни Умари Розӣ (дар матн: “Асрор-ут-танзил”, “Тафсири анвор”), “Тафсир”-и Имом Зоҳид, “Ҳақоик-ут-тафсир”-и Суламӣ (дар матн: “Ҳақоик” ва “Ҳақоик”-и Суламӣ), “ат-Тибён ал-ҷомий лиъулуми-л-Қуръон” ё “ат-Тибён фӣ тафсири-л-Қуръон” (дар матн: “Тибён”) -и Шайхи Тӯсӣ, “Мадорик-ут-танзил”-и Абулбаракот Абдулоҳ ибни Аҳмади Насафӣ (дар матн: “Мадорик”, “Тафсир”-и Димётӣ (Бакр ибни Саҳл ибни Исмоил ибни нофиъи Димётӣ), “Зод-ул-масир фӣ ӯилми-т-тафсир”-и Ибни Чавзо Абулфатҳ Абдулрахмон ибни Алӣ (дар матн: “Зод-ул-масир” ва гоҳе “Зод”), “Айн-ул-маъонӣ фӣ тафсир китобу-л-Лоҳа-л-ъазиз ва-с-сабъу-л-масонӣ”-и Абиабдуллоҳ Муҳаммад ибни Абиязид Тайфур ас-Сичовандӣ ал-Ғазнавӣ (дар матн: “Байн-ул-маъонӣ” ва баъзан “Байн”), “Кашшоф”-и Ҷоруллоҳи Замахшарӣ, “Кашф-ул-асрор ва ӯиддат-ул-аброр”-и Рашидаддин Абулфазли Майбудӣ (дар матн: “Кашф-ул-асрор”), “Эъҷоз-ул-баён”-и Шайх Садриддини Қунявӣ, “Баҳр-ул-ҳақоик ва-л-маъонӣ фӣ тафсири-с-сабъ-ул-масонӣ”-и Начмиддини Кубро (дар матн: “Баҳр-ул-ҳақоик”, “Баҳри ҳақоик”, “Баҳр”), “Маъолим-ут-танзил фӣ тафсири-л-Қуръон”-и Ҳасан ибни Масъуди Бағавӣ машҳур ба Муҳӣй ас-Санат (дар матн: “Маъолим-ут-танзил” ва “Маъолим”), “Таъвилот-ул-Қуръон”-и Абдурразоқи Кошонӣ (дар матн: “Таъвилот”-и Кошӣ), “Ат-Тафсир-ал-кабир” ё “Мафотих-ул-ғайб”-и Шайхулислом Фаҳриддини Розӣ (дар матн: “Мафотих-ул-ғайб”), “Латоиф-ул-ишорот”-и Абдулкарим ибни Ҳавозини Қушайрӣ (дар матн: “Латоиф”-и Имом Қушайрӣ, “Латоиф”-и Қушайрӣ ва “Латоиф”), “Тафсири васит”, “Тафсири Зоҳид”-и Сайфиддин Абунаср Аҳмад ибни Ҳасан ибни Аҳмад Сулаймонӣ Дарвозачакӣ, “Тоҷ-ут-тафосир” (дар матн: “Таъвилот”), “Таъвилот-ул-Қуръон”-и Абумансур Мотуридӣ Самарқандӣ Ҳанафӣ, “Тафсири тайсир” (дар матн: ба ҳамин сурат ва “Тайсир”), “Баҳр-ул-буҳур фӣ тафсири-л-китоби-л-мастур” (ба ҳамин сурат дар матн), “Латоифи Ҳӣйсамӣ”-и Имом Муҳаммади Ҳӣйсам, “Тафсири басоирӣ Яминӣ”-и Қозӣ Муиниддин Муҳаммад ибни Маҳмуди Нишопурӣ (дар матн: “Тафсири басоир”), тафсири Ҳоҷаи Порсо, тафсири Имом Қуртабӣ, тафсири Мовардӣ (“ан-Нукат ва-л-ъуюн”-и Абулҳасан Алӣ ибни Муҳаммад ибни Ҳабиб ал-Мовардӣ), тафсири Кавошӣ (“ат-Талхис фӣ тафсири-л-Қуръони-л-ъазим”-и Муваффақуддин Абулаббос Аҳмад ибни Юсуф Мавсили Шифиъӣ маъруф ба Қувошӣ), тафсири Имом Роғиб, “Ғароиб-ут-тафсир ва ӯаҷоиб-ут-таъвил”-и Муҳаммад ибни Ҳамзаи Кирмонӣ (дар матн: “Ғароиб-ут-тафсир”), “Фатху-р-рахмон фӣ тафсири-л-Қуръон”-и Қозӣ Мучириддин ибни Муҳаммад Алимии Мақдисӣ Ҳанбалӣ (дар матн: “Тафсир”-и Мақдисӣ), “Тафсир”-и Имом Абуллайс, “Дарҷ-уд-дурар фӣ тафсир-ул-ойи ва-с-сувар”-и Абдулқоҳир ибни Абдулрахмони Ҷурҷонӣ (дар матн: “Дарҷ-уд-дурар”), “Тафсир”-и Имом Абубакри Нақшош, “Тафсири матлаъ-ул-анвор” (дар матн: “Тафсири матлаъ”). Инчунин, аз раъйи муфасссирон оид ба ин ё он масъалаи мушаххас ба таври ҷомеъ низ истифода мешавад ва чунин мавридҳо бо зикри таркиби “қавли бештари аймаи тафсир роҷиъ аст ба он ки...” мушаххас мешавад.

е) Манобеи тасаввуф ва ирфон: “Ал-Футухот-ул-Маккият”-и Ибни Арабӣ, “Накду-н-нусус фӣ шарҳи Накш-ул-фусус”-и Абдуррахмони Ҷомӣ; “Муноҷот”-и Шайхулислам (Ҳоча Абдуллоҳи Ансорӣ); “Манозил-ус-соирин”-и Абдуллоҳ Аснорӣ (дар матн: “Манозили соирин”), “Шарҳ-ут-таъарруф лимазҳаби-т-тасаввуф”-и Ҳоча Имом Абуиброҳим Исмоил ибни Муҳаммад Мустамли Бухорӣ (дар матн: “Шарҳи Таъарруф”), “Қут-ал-қулуб фӣ муъомилат-ал-маҳбуб ва васф тариқ-ал-мурид ило макоми-т-тавҳид”-и Абутолиби Маккӣ (дар матн: “Қут-ал-қулуб”), шарҳи “Гулшани роз” (дар матн: яке аз аъйза дар шарҳи “Гулшани роз” навишта, ки...), шарҳи “Авориғ”-и Мавлоно Изуддин Маҳмуди Кошонӣ. Дар батни тафсир аз китобе бо номи тарҷумаи “Рашф” ёд мешавад, ки ё “Рашф-ун-насоиҳи-л-имония ва кашф-ул-фазоиҳи-л-юнония”-и Шаҳобиддини Сухравардӣ аст ва ё “Рашф-ул-алҳоз фӣ кашф-ул-алфоз” ё “Фарҳанги намодҳои ирфонӣ дар забони форсӣ”-и Шарифуддини Табрезӣ.

ё) Китобҳои адабии таълимӣ ва ахлоқӣ: “Мифтоҳ-ул-улум”-и Саккокии Хоразмӣ, “Далоил-ул-эъҷоз” ва “Асрор-ул-балоғат”-и Абдулқоҳири Ҷурҷонӣ, “Маснавӣ” ва “Фйҳи мо фйҳи”-и Мавлавӣ Ҷалолиддини Балҳии Румӣ, осори Абдуррахмони Ҷомӣ: “Силсилат-уз-заҳаб”, “Шарҳи рубоиёт” ва “Нафаҳот-ул-унс-мин ҳазароти-л-қудс” (дар матн “Нафаҳот” ва “Нафаҳот-ул-унс”), рисолаи “Ҳаққ-ул-яқин фӣ маърифати Раббулҷоламин”-и Шайх Маҳмуди Шабистарӣ (дар матн “Ҳаққ-ул-яқин”), “Асрор-ут-танзил”-и Имом Фаҳриддини Розӣ, “Нигористон”, “Арафот-ул-орифин”, “Ламаъот”, “Тараб-ул-мачолис”-и Саййид Ҳусайнӣ, “Мухторнома”.

ж) Манобеъ оид ба таълимоти қуръонӣ, донишҳои гуногун ва дигар мавзӯҳо: “Фасл-ул-хитоб”, “Анвор”, “Янобиъ”, “Оёти боҳирот” (китобе фарогири зикри муъҷизоти анбиё), “Лавомеъ”, “Лубоб”, “Бустон”-и Ҷаҳеҳ Абуллайс, “Асбоби нузул” ва тарҷумаи он, “Амолӣ”-и Имом Заҳриддини Валволичӣ (дар фикҳ), “Ташвиқ-ул-ҳарамайн”, “Басарот”-и Ҳамидӣ, “Фусул”-и Абдулваҳҳоб, “Аҳқоф”, “Эҷоз”, “Анис-ул-муридайн ва шамс-ул-мачолис” – китобест дар таълимоти қуръонӣ, ки фарогири тафсири сураи Юсуф буда, аз ҷониби яке аз орифони асри XIV навишта шудааст (дар матн: “Анис-ул-муридайн”), “Латоифи сунан”, “Ҷавоид-ус-сулук”, “Ниёбиъ”, тарҷумаи “Рашф”, “Зуллол-уш-шифо”, “Латоиф-ут-тақрир”, “Ҷомӣ-ал-усул” (бо ин ном китобҳои зиёде мавҷуданд, ки дар ҳадис, тазкира... мебошанд), “Талхис”, “Мухтор-ул-қасас”, “Муътамад фӣ-л-муътақид”, “Муваззаҳ”, “Маноҳиҷ”, “Равзат-ул-анвор”, “Шарҳ”-и Таҳовӣ, “Заҳират-ул-мулк”, “Равҳ-ул-арвоҳ”, “Аломат-ус-соъат”, “Буюн-ул-ачубат”, “Ҳусни ҳасин”, “Мағозӣ”-и Муҳаммади Исҳоқ ва ғ. Ин китобҳо дар батни тафсир бо ҳамин ановин зикр гардида, номи комили баъзе аз онҳо ва ё муаллифонашон зикр нашудааст.

Басомади зиёди таркибҳои “овардаанд, ки”, “дар хабар аст, ки”, “ва дар аксари тафосир овардаанд, ки”, “дар асбоби нузул оварда, ки”, “дар ахбор омада, ки”, “дар ривоят омадааст, ки”, “дар баъзе тафосир овардаанд, ки”, “аз баъзе салаф нақл мефармоянд, ки” ба он далолат мекунад, ки Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар навиштани тафсир ба сарчашмаҳои зиёди дигар ҳам назар дошта, ки аз онҳо ба сурати ҷомеъ ёд мекунад. Аз қавли баъзе муфасссирон бидуни зикри номи китоби онҳо ва шахсони номаълум ҳам суд меҷӯяд. Масалан, “аз муфасссирон Абуубайда (рах) фармуда, ки...”, “бузургеро аз шинохтани Илоҳӣ суол карданд”, “азизе фармудааст, ки...” ва ғ.

Гузашта аз манобеи мазкур, муҳимтарин сарчашма дар таълифи “Тафсири Ҳусайнӣ” китоби “Ҷавоҳир-ут-тафсир”-и ҳуди муаллиф аст. Маълум аст, ки Ҳусайн Воизи Кошифӣ ғайр аз “Тафсири Ҳусайнӣ” тафсири дигаре ҳам дорад, ки номи он “Ҷавоҳир-ут-тафсир” ва дар қиёс ба ин тафсир муфасссалтар аст. Дар ин бора ҳуди муфасссир, илова бар он ки дар дебочаи асар тавзеҳи лозимро баён карда, дар дохили матни ин тафсир низ борҳо ба он

ишорат кардааст. Аз ҷумла, бори аввал зимни тавзеҳе дар ояти 152 сураи Бақара ҷунин ишорат ҷой дорад: “Дар “Ҷавоҳир-ут-тафсир” қариб ба сад вачҳ дар ин оят мазкур шуда ва ҷун дар ин тарҷума басоти итноб матвист, ба як-ду нукта аз сухани муҳаққиқон ихтисор мекунад” (вар. 226). Инҷунин, аз ин тафсир дар мавридҳои дигар ҳам ёд шудааст: “...тахсиси ҳар як аз ин намозҳо ва никоте, ки бар он мутафарриъ бошад, дар “Ҷавоҳир-ут-тафсир” ба шарҳе муставфӣ мазкур аст” (Бақара, вар. 39); “вучуҳи афзалияти Пайғамбари мо (с) нақлану ақлан ба баёне мабсут дар “Ҷавоҳир-ут-тафсир” рақами таҳрир ёфт” (Бақара, вар. 43); “шароити салому ҷавобу одоби он дар “Ҷавоҳир-ут-тафсир” аз рӯи тафсил мазкур аст” (Нисо, вар. 100); “Ва вучуҳи тафзили ҳок бар оташ дар “Ҷавоҳир-ут-тафсир” ба тариқи тафсил мазкур аст” (вар.159); “...ҳақиқати ва мо рамайти аз рамайти дар мақоми қурб ғайзе буда ва ин суханон дар “Ҷавоҳир-ут-тафсир” ба басте лоиқ симати таҳрир ёфта” (вар. 1896); “Имом Саълабӣ дар тафсири худ аз Абусаъиди Хузрӣ (раз) нақл мекунад, ки ман дар Наҳрвон ҳозир будам, ки Муртазо Алӣ (к) бо эшон (сарвари қавми мориқин, яъне гурӯҳи берунрафтаву хуруҷёфта – М.Н.) китол кард. Ва тафсили ин ҳикоят дар “Ҷавоҳиру-т-тафсир” тавон ёфт” (вар. 2076); “Ва дар ҳақиқати ин байъу широву баёни он ки худ муштарӣ гуфту моро бойиъ ва нафсу моли моро ба зикр ихтисос доду дилро дар ин мубойиғат дохил накард, музаққирону муҳаққиқонро ибороти аҷибу ишороти ғариб ҳаст ва баъзе аз он дар “Ҷавоҳир-ут-тафсир” симати таҳрир ёфта (вар. 2166); “Мутолиаи латоифу ишороти ин ду оят ҳавола аст ба авроқи “Ҷавоҳир-ут-тафсир” (Манзур ду ояти охири сураи Тавба аст – М.Н.)” (вар. 220); “татиммаи суханон дар ин боб (сухан дар хусуси гуфтани зикр ба забони қол ва лисони ҳол меравад, ки аввалӣ хосси зиндагон аст, аз аҳли замину осмон, аз малоика ва ҷинну инс ва дувумӣ боқӣ аз эшон – М.Н.) аз тафсири “Ҷавоҳир” мутолиа тавон намуд” (вар. 308а); “шамае аз ҳақоқи ахлоқи он Ҳазрат (с) дар рисолаи “Мирот-ус-сафо фӣ сифот-ил-Мустафо” мазкур шуда ва дар “Ҷавоҳир-ут-тафсир” низ мастур аст” (вар. 298/2); “Ва баёни он мавкиф дар “Ҷавоҳир-ут-тафсир” бояд ҷуст” (вар. 303/2) – сухан аз панҷоҳ мавтину мавкифест, ки дар арсагоҳи киёмат хоҳад буд ва ҳалоикро дар ҳар мавкифе ҳазор сол боздоранд; “Бавоқии вучуҳ дар “Ҷавоҳир-ут-тафсир” мазкур аст (вар. 312/2) – манзур тахсиси адади хазанаи дӯзах аст”; “ва ҷун дақоқи ҳақоқи ин оят (манзур ояти 4-уми сураи Тин аст) дар “Ҷавоҳир-ут-тафсир” ба басте дилпазир симати таҳрир ёфта...” (вар. 337/2); “Асрори уламову урафо дар ин сура бисёр аст ва дар “Ҷавоҳир” шамае аз он мазкур” (вар. 339/2) – манзур сураи Қадр аст, ки дар он сухан дар бораи ғазилати шаби қадр меравад; “ва шамае аз ҳақоқи ин сура дар тафсири “Ҷавоҳир” бозтавон ёфт” – ғараз сураи ихлос аст, ки ин ҷумла дар охири он омадааст; “ва дар ин адад асрори бениҳоят мундариҷ аст ва баёни шатре аз он дар “Ҷавоҳир-ут-тафсир” симати таҳрир пазируфта” – сухан дар бораи панҷ бор тақрор ёфтани лафзи “ан-нос” дар сураи Нос аст; “Дақоқи ҳақоқи ин асмо ва ҳаззи банда аз ҳар исме бар сабили тафсил дар “Ҷавоҳир-ут-тафсир” бояд талабид” (вар. 3806/2) – манзур асмоу-л-хусно аст.

Инҷунин, барои огоҳӣ ба тафсили матолиби дигар низ ба ин тафсир ишора шудааст, ба ин тартиб: тавзеҳи фасоҳату балоғати ояти 44 сураи Ҳуд (вар. 241), зикри маҷмуи ахбору ривоёти қиссаи ҳазрати Юсуф (а) ва “таъвилоти ӯ бо нукоту дақоқ, ки дар ҳар ояте гуфтаанд” (вар. 251), ба илтимоси тамом Зулайхоро ба иқди Юсуф даровардани малик Райён ва Юсуфро аз ӯ ду писар додани Ҳаққ субҳонаҳу ба номҳои Манишо ва Афроим (вар. 259), иттилоъ бар баъзе аз ҳақоқи дақоқи ояти 17-уми сураи Раъд (вар. 2696), боқии вучуҳу ҳақоқи нукоту дақоқи ояти 90-уми сураи Наҳл (вар. 2966), мабоҳиси истиёза (вар. 298а), қиссаи миъроч (вар. 3026), тавзеҳи суханон аҳли таъвилот дар боби асҳоби қаҳф (вар. 322а), таъвили тамсили раҷулайн, ки яке муъмину дигар кофир буд (вар. 3246), баъзе нукоту асрори қиссаи Мӯсову Хизр ва “баёни дақоқи одоби муриди содику ишфоқи

пири муҳаққак”, ки “ба иборати хушу тақрири дилкаш” соҳиби “Баҳр-ул-хақоик” овардааст (вар. 329б), “бавокии нукоти мутааллика ба ояти ан-Нур” (вар. 61б/2), баъзе аз дақоиқи ҳақоики ояти 46 сураи ал-Фурқон (вар. 73а/2), тазвичи Сулаймон Билқисро ва оқибати кори ӯ (вар. 92б/2), зикри “бархе аз ҳикмати Лукмону калимоти томоти эшон” (вар. 126а/2), назари уламову урафо дар тафсири ниъматии зоҳиру ботин (вар. 127а/2), қиссаи қурбонӣ қардани Иброҳим (а) Исмоилро (а) “бо тавобиъу замоими он ба шарҳи лоиқу басте мувофиқ” (вар. 169а/2), ҳақоики ояти 53 сураи аз-Зумар, ки умедвортарин оятест аз Қуръон (вар. 186а/2), “никоти бисёру фавоиди бешумор”, ки дар ояти 19 сураи Шӯро мундариҷ аст (вар. 206б/2), “нуктаҳои нозуку суҳанони дақиқи латиф”-и муҳаққиқон дар хусуси ҳалқи ҳадид, ки пас аз марғ сурат мегирад (вар. 243б/2), дақоиқи ояти 56 сураи Ваззориёт ва ҳақоики ишороти он (вар. 249б/2), басте аз моҳияти адои ваҳй аз ҷониби Ҷабраил (а) ба ҳазрати Муҳаммад (с) (вар. 253б/2), “тахсиси хурмо аз фавоқиҳ ба зикр”, ки “ҷиҳати тафсили ӯст ва мушобихате ки ба инсон дорад” (вар. 259б-260а/2), “ақволи муфасссирону музаққирону муҳаққиқон” дар хусуси ояти 3-юми сураи Ҳадид, ки “аз ҳудуди ҳафтад таҷовуз қарда ва ба шарҳе тамому басте локалом” оварда шудааст (вар. 267б/2).

Ба қавли Ҳусайн Воизи Кошифӣ, “агар қасеро добияе бошад, юмкин, ки дар мутолиаи ҳамин маҳал аз “Ҷавоҳир-ут-тафсир” бад-он маънӣ фоиз тавонад шуд”. Тафсилоти мазкур, ғайр аз тасдиқи мавҷудияти “Ҷавоҳир-ут-тафсир”, чунин маънӣ ҳам дорад, ки муфасссали тафсиру тавзеҳи матолиби зикршуда ва мубайян шудани баъзе масъалаҳоро дар он китоби муфасссал пайдо қардан мумкин аст.

Як маврид, дар зимни тафсири ояти пеш аз охирини сураи Фуссилат, вақте ки суҳан дар хусуси “татбиқи оёти офоқию анфусӣ” меравад, гузориши муфасссали масъала дар тафсири “Ҷавоҳир” ба оянда воғузур мешавад: “Ва татбиқи оёти офоқию анфусӣ муносиби ин муҳтасар нест. Шаммае аз ҳақоики ин оят, ба ҷавни Малики қодир, дар тафсири “Ҷавоҳир” гузориш хоҳад ёфт” (вар. 204а). Ин ҷо пурсише ба миён меояд, ки оё таълифи “Ҷавоҳир-ут-тафсир” пас аз “Тафсири Ҳусайнӣ” ҳам идома ёфтааст? Барои посух ба ин пурсиш дастрасӣ ба матни комили “Ҷавоҳир-ут-тафсир” ва ҷусторе дигар зарур аст.

Ба рисолаи “Миръот-ус-сафо фӣ сифот-ил-Мустафо” ҳам дар яке аз суҳанони дар боло нақлшуда ва ҳам дар мавзеъҳои дигар, аз ҷумла, зимни баёни қиссаи меъроҷ (вар. 302б) ва зикри фазоилу ҳасоиси Оишаи Сиддиқа (раз) (вар. 57б/2) ишора шудааст, ки ба қалами ҳудӣ муаллиф навишта шуданаш яқин аст ва ин маънӣ аз равиши суҳан бармалост. Чунонки дар мавриди сонӣ омадааст: “Зикри фазоилу ҳасоиси Сиддиқа, разия-л-Лоҳу ӯанҳо ва ӯан абйҳо, дар рисолаи “Миръот-ус-сафо” бар сабили истиксо симати зикр ёфта, лочарам, ин ҷо бар тарҷумаи оёт иқтисор намуд” (вар. 57б/2).

Аз таълифоти муҳимми муфасссир, ки дар ин тафсир аз он низ ёд шудааст, яке дигар рисолаи “Тухфату-с-салавот” аст. Ба ин рисола зимни тавзеҳи ояти 56 сураи ал-Аҳзоб ёд шуда ва таъкид гардида, ки фароғири фазилатҳои салавот бар ҳазрати Муҳаммад (с), “авқоти он ва шароиту одоб, ки дар он риоят бояд фармуд” мебошад (вар. 141б/2).

Муаллифони сарчашмаҳои мавриди истифода қарор додаи Ҳусайн Воизи Кошифиро аз назари тариқи мурочиат ва бархурди онҳо ба нукоту мафохими қуръонӣ ва масъалаҳои алоқаманд ба тафсиру тавзеҳи каломи раббонӣ, пеш аз ҳама, ба ду гурӯҳ ҷудо қардан мумкин аст. Ба гурӯҳи аввал аҳли тафсиру тазкир шомиланд, ки шумораашон хеле зиёд аст, ба гурӯҳи дувум арбоби таҳқиқу тадқиқ дохил мешаванд. Муаллифи “Тафсири Ҳусайнӣ” ба суҳани ҳарду тоифа арҷ меғузорад ва дар мавридҳои зарурӣ аз тариқи ёдоварию иқтибос ё аз роҳи ишора ба калому андешаи онҳо суд меҷӯяд.

Зикри ашъори мумассала дар матн. Сарчашмаи муҳимми дигар шеърҳои шоирон аст, ки аксар дар тақвияти каломи муфасссир ва баъзан ҷиҳати шохиди маъноӣ нақл шудаанд.

Пораҳои шеърӣ аксар бидуни зикри исми ғӯянда, бо калимаҳои мушаххаскунандаи “назм”, “байт”, “мисраъ”, “қитъа” ва ғоҳе таъкиди “дар ин боб ғуфтаанд” оварда шудаанд. Ғӯяндагони ашъори истишҳодӣ, ки дар матн бо ном ва ё тахаллусашон зикр шудаанд, Фаҳриддин Али Сафӣ, Ҳаким Саной, Саъдӣ, Шайх Фаридуддини Аттор, Рашидаддини Ватвот, Ҳаким Фирдавсӣ, Шоҳ Қосими Анвор, Ибни Ямин мебошанд. Аз Саной, қабл аз нақли абёти ӯ, баъзан ба унвони Ҳакими Илоҳӣ ёд мешавад. Пеш аз нақли рубоӣёти Хоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ аз ғӯянда бо лақаби ифтихории ҳазрати Шайхулисом ва қабл аз ашъори Ҷалолиддини Балхӣ ба унвони ҳазрати Пири Румӣ ёд мешавад. Ашъори ҳуди муфасссир ғоҳе бо зикри ибораи “қавли қоил” мушаххас шудааст: “Ва аз ин мақула аст қавли қоил” (вар. 2426/2). Аз эҷодиёти Санойи Ғазнавӣ, Ҷалолиддини Балхӣ, Абдуррахмони Ҷомӣ, Низомии Ганҷавӣ, аз ҷумла аз “Ҳадиқат-ул-ҳақиқат ва шарият-ут-тариқат”, “Маснавии маънавӣ”, “Силсилат-уз-заҳаб”, “Лайлӣ ва Мачнун” ашъоре ҳам дарҷ шудаанд, ки бидуни зикри номи шоирон оварда шудаанд. Чанд мисроъ аз ашъори Ҳофизи Шерозӣ, ба мисли “Дев бигрезад аз он қавм, ки Қуръон хонанд” (вар. 314а) дар мавқеи муносиб, бидуни зикри номи шоир нақл шудаанд. Баъзе ашъори арабӣ бо зикри “бузурге” ғуфтааст, нақл шудаанд.

Муқоисаи баъзе байтҳо бо нусхаҳои ҷопӣ нишон медиҳад, ки шеърҳои мундариҷ дар батни ин тафсир аз сурати ҷопии онҳо фарқҳо дорад. Барои мисол, ишора ба мисраи дуҷуми байти зеринро кифоя медонем:

Пас аз ту, Ибни Ямин, чун фасона хоҳад монд,

Дар он бикӯш, ки некӯ бимонад афсона (вар. 48а/2).

Мисраи дуҷум дар “Девон”-и ашъори Ибни Ямин (қитъаи шумораи 748) ба тариқи зайл омадааст:

Бикӯш, то зи ту некӯ бимонад афсона (Фарюмадӣ 1344, ш. 748).

Ин ҷо масъалаи дар тасҳеҳи девонҳои шоирони ашъорашон дар ин асар дарҷшуда ба эътибор гирифтани матни мундариҷ дар “Тафсири Ҳусайнӣ” ҳамчун сарчашмаи муҳимми адабӣ ва муқоисаи онҳо бо нусхаҳои хаттии дигар ва ҷопҳои замонавӣ пеш меояд, ки амре зарурият.

Китоби “Тафсири Ҳусайнӣ” – бо таваҷҷуҳ ба зикри пораҳои шеърӣ аз эҷодиёти шоирони ғуногун – аҳаммияти маърифатӣ ва ташреҳӣ низ дорад. Барои мисол, ба ҳақиқати маънии як рубоии Хоҷа Абдуллоҳи Ансорӣ дар қавли зерин, ки баъд аз ояти 54 сураи Ёсин омада, пай бурдан мумкин аст: “إِنَّ أَصْحَابَ الْجَنَّةِ – Ба дурустӣ, ки асҳоби Биҳишт – он рӯз – дар коре бошанд فَكَهُونَ – шодону нозону мевах(в)орону лаззаткунандагон... Дар “Кашф-ул-асрор” Шайхулислом Ансорӣ (қуд) нақл мекунад, ки машғулӣ ба ниъмат Биҳишт аз он оммаи муъминон аст, аммо муқаррабони Ҳазрат аз муталиаи шухуду мулоҳизаи нури вучуд як лаҳза бо наъими Биҳишт напардозанд, рубой:

Рӯзе ки маро васли ту дар чанг ояд,

Аз ҳоли биҳиштиён маро нанг ояд.

В-ар бе ту ба саҳрои Биҳиштам хонанд,

Саҳрои Биҳишт бар дилам танг ояд” (вар. 162а/2).

Ба ин монанд ҳақиқати муҳтаво ва паёми аслии дигар пораҳои шеърӣ истишҳодиро низ аз каломи тафсирию тавзеҳии Ҳусайн Воизи Кошифӣ дарёфтан мумкин аст.

Натиҷагирӣ:

Китоби “Тафсири Ҳусайнӣ”-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар миёни тафсирҳои зиёде, ки дар тӯли таърих ба Қуръони карим навишта шудаанд, аз ҷумлаи тафсирҳои муътабар эътироф шуда, дар панҷсад соли охир борҳо ба сурати дастнавис ва ҷопи сангӣ дастраси алоқамандон гардидааст.

Хусайн Воизи Кошифӣ дар навиштани тафсири худ аз сарчашмаҳои зиёде суд чустааст, ки мо онҳоро ба нух гурӯҳи чудо кардаем. Аз таркиби гурӯҳи нухгона бармеояд, ки муаллиф дар навиштани тафсири худ ба беш аз 109 китоб ва 53 қавлу дидгоҳи соҳибназарон иноят доштааст. Аз ин шумор, дар маҷмӯъ, 162 рақам ба даст меояд, ки ба он теъдоди умумии соҳибони ашъори истишҳодӣ ва ривоёту ахборро, ки хеле зиёд ҳастанд, мебояд зам кард.

Китоби “Қавоҳир-ут-тафсир”-и Хусайн Воизи Кошифӣ, ки қабл аз “Тафсири Хусайнӣ” навишта шудааст, яке аз сарчашмаҳои муътабарест, ки муфасссали баъзе матолиби мундариҷ дар ин тафсиrho дар он ҷо метавон пайдо кард.

Китоби “Тафсири Хусайнӣ”, дар навбати худ, аз назари фароғирии пораҳои шеърӣ аз эҷодиёти шоирони гуногун сарчашмаи муътамад буда, ба лиҳози ҳузури нуқоти тавзеҳию тафсирий дар каломи муаллиф дар баъзе маворид аҳамияти маърифатӣ ва ташреҳӣ низ дорад. Ҳақиқати муҳтаво ва паёми аслии бархе аз пораҳои шеърӣ истишҳодиро аз каломи тафсирию тавзеҳии Хусайн Воизи Кошифӣ дарёфтани мумкин аст.

Ниҳоят, манбаъшиносии шеърҳои таркиби “Тафсири Хусайнӣ” аз назари таъйини гӯяндаи асли, дарёфти маънӣ, паёми асли ва нақши онҳо дар таъйиноти адабии каломи Хусайн Воизи Кошифӣ дар тафсиру тавзеҳи каломи раббонӣ мавзӯи таҳқиқии ҷолибе хоҳад буд.

ПАЙНАВИШТ:

1. السيوطي، جلال الدين. طبقات المفسرين / جلال الدين السيوطي ؛ محقيق على محمد عمر. - قاهره، 1396. - 165 ص.
2. فرومدي، ابن يمين. ديوان اشعار ابن يمين / ابن يمين فرومدي ؛ به اهتمام حسينعلی باستاني راد. - تهران: سنایی، 1344، 730 ص.
3. قرآن كريم، مترجم مع تفسير حسيني : ترجمه از حضرت شاه ولي الله محدث دهلوی، تفسير از حضرت ملا حسين الواعظ الكاشفي. - لاهور: تاج قرآن كمپنى - كراچى: تاج كمپنى لميتد. - بدون تاريخ طبع. - 1384 ص.
4. قرآن مجيد، مترجم مع نسخه ي نفيسى از تفسير حسيني : مؤلف خاتم المفسرين و فخر المتكلمين حضرت مولانا ملا حسين الواعظ الكاشفي ؛ به تصحيح تام و اهتمام مالاكلام على بهايى و شرف على.... - مطبع محمدى. - فى سنة 1312. - 970 ص.
5. كاشفي، حسين واعظ. تفسير حسيني/ حسين واعظ كاشفي : نسخه ي خطي رقم 726، محفوظ در كتاب خانه ي گنجينه ي پرافيسسار شريف جان حسين زاده ي فكلته ي فلانكيه ي دانشگاه ملي تاجيكستان. - قسم يكم 332 ورق و مجلد ثاني 346 ورق.
6. كاشفي، كمال الدين حسين. جواهر التفسير لتحفة الامير/ كمال الدين حسين كاشفي ؛ نسخه متعلق به كتاب خانه مجلس شوراي ملي جمهورى اسلامى ايران.
7. كاشفي، كمال الدين حسين. جواهر التفسير لتحفة الامير/ كمال الدين حسين كاشفي ؛ به تصحيح جواد عباسى. - تهران: ميراث مكتوب، 1379.
8. كاشفي، كمال الدين حسين. مواهب عليّه يا تفسير حسيني/ كمال الدين حسين كاشفي ؛ با تصحيح و مقدمه و حاشيه نگارى سيد محمد رضا جلال نايينى. - جلد اول. - تهران، 1317 هجرى شمسى. - 501 ص.
9. كاشفي، كمال الدين حسين. مواهب عليّه يا تفسير حسيني/ كمال الدين حسين كاشفي ؛ با تصحيح و مقدمه و حاشيه نگارى سيد محمد رضا جلال نايينى. - جلد دوم. - تهران، 1317 هجرى شمسى. - 500 ص.
10. كاشفي، كمال الدين حسين. مواهب عليّه يا تفسير حسيني/ كمال الدين حسين كاشفي ؛ با تصحيح و مقدمه و حاشيه نگارى سيد محمد رضا جلال نايينى. - جلد سوم. - تهران، 1317 هجرى شمسى. - 500 ص.
11. كاشفي، كمال الدين حسين. مواهب عليّه يا تفسير حسيني/ كمال الدين حسين كاشفي ؛ با تصحيح و مقدمه و حاشيه نگارى سيد محمد رضا جلال نايينى. - جلد چهارم. - تهران، 1317 هجرى شمسى. - 500 ص.
12. ميبودى، ابوالفضل رشيدالدين. كشف الاسرار و عدة الابرار، معروف به تفسير خواجه عبدالله انصارى / ابوالفضل رشيدالدين ميبودى ؛ به اهتمام على اصغر حكمت. - در ده ملد. - نهران، 1339.
13. ناصرى، دكتور سيد حسن سادات. هزار سال تفسير فارسى (سبرى در متن كهن تفسيرى پارسى) / دكتور سيد حسن سادات ناصرى، منوچهر دانش پژوه. - تهران: نشر البرز، 1369. - 880 ص.

REFERENCES:

1. As-Suyuti, Jaloliddin. *Tabagot-ul-mufasssirin* ; researcher Ali Muhammad Umar. – Qohira, 1396. – 165 pp.
2. *Faryumadi ibni Yamin. Devoni ash'ori Ibni Yamin* ; to diligence Husayn'ali Bostonirod – Tehran: Sanoi, 1344. – 730 pp.
3. *Qur'oni karim. Mutarjim ma'a Tafsiri Husayni* ; Translated from hazrat-i Shoh valiyu-l-Loh muhaddisi Dehlavi ; interpretation of Hazrat-i Mullo Husayn al-Vo'iz al-Koshifi. – Lohur: Toj Qur'on Company. – Karochi: Toj Company Limited, No date of birth. – 1384 pp.
4. *Qur'oni majid, mutarjim ma'a nuskhayi nafise az Tafsiri Husayni* ; the author: khotam-yl-mufasssirin va fakhr-ul-mutakallimin Hazrat-i Mullo Husayn al-Vo'iz al-Koshifi ; to correct complete and diligence 'Ali Baho'i and Sharaf 'Ali... – Mohammadi printing press in the year 1312. – 970 pp.
5. Koshifi, Husayn Vo'iz. *Tafsiri Husayni* ; Manuscript number 123, Preserved in Ganjineh library professor Sharifjon Huseynzoda in the Faculty of Philology of the National University of Tajikistan. – First volume 332 pages and second volume 346 pages.
6. Koshifi, Kamoliddin Husayn. *Javohir-ut-Tafsir li Tuhfat-il-Amir* ; The version belonging to the library of the National Council of the Islamic Republic of Iran.
7. Koshifi, Kamoliddin Husayn. *Javohir-ut-Tafsir li Tuhfat-il-Amir*; to correct Javod Abbosi. – Tehron: Meros-i maktub, 1379.
8. Koshifi, Kamoliddin Husayn. *Muvohib-i 'Aliyya yo Tafsir-i Husayni*; with the correction and introduction and marginalization of Sayyed Muhammad Rizo Jalol Noyini, The first volume. – Tehran, 1317. – 501 pp.
9. Koshifi, Kamoliddin Husayn. *Muvohib-i 'Aliyya yo Tafsir-i Husayni*; with the correction and introduction and marginalization of Sayyed Muhammad Rizo Jalol Noyini, The second volume. – Tehran, 1317. – 500 pp.
10. Koshifi, Kamoliddin Husayn. *Muvohib-i 'Aliyya yo Tafsir-i Husayni*; with the correction and introduction and marginalization of Sayyed Muhammad Rizo Jalol Noyini, The third volume. – Tehran, 1317. – 500 pp.
11. Koshifi, Kamoliddin Husayn. *Muvohib-i 'Aliyya yo Tafsir-i Husayni*; with the correction and introduction and marginalization of Sayyed Muhammad Rizo Jalol Noyini, The fourth volume. – Tehran, 1317. – 500 pp.
12. Maybudi, Abulfazl Rashid-ad-din. *Kashf-ul-asror va 'idat-ul-abror known as Tafsir-i Khoja 'Abdullohi Ansori*; to diligence 'Li Asqhar Hikmat. – In ten volumes. – Tehran. 1339.
13. Nosiri, Dr. Sayyid Hasani Sodot and Manuchthr Donishpazhuh. *A thousand years of Persian interpretation (Search in the Old Persian commentary text)*. – Tehran: Nashr-i Alburz, 1369. – 880 pp.